

Refail AYVAZ OĞLU AHMEDLİ¹

UYGUR TÜRKLERİNİN SOSYAL FİKİR TARİHİ

Özet

Türk tarihinde ve sosyal fıkırinde önemli yer tutan Uygur Türkleri Gök Türklerin devamı olarak Doğu Türkistan topraklarında yaşamış ve burada yüksek kültür yaratmışlar. Tarihin belli dönemlerinde ve belli siyasi nedenlerden Asya'nın ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerine göç eden Uygurlar hakkında tarihi kaynaklarda hayli bilgiler yansır.

Araştırmacılara göre, Uygurların göçebe ve yerleşik hayat süren Karluklara, Hatay devletini kuran Kitan kabilelerine çok güçlü kültürel etkileri olmuştur. Hatta Hatay (yani Liao) devletini kuran kabilenin şöyle Uygurlarla çok yakın kan ve kültür bağılılıkları vardı. Bazı araştırmacılara göre, Uygur Türkleri ilk zamanlarda bugünkü Sarı ırmak nehrinin kuzey bölümünde kalan Gansu, Çingey ve Sensi ülkelerinden başlayarak Tarım nehrinin kuzey kesimlerine kadar olan geniş bir alanda yaşamaktaydılar. Çinlilerin sürekli baskıları sonucu M.Ö. III yüzyılda Mongolustanın Selenge bölgesine çekilmiştiler. Bu dönemlerde Orta Asya'da Büyük Hun İmparatorluğu hüküm sürmekte ve Uygurlar da bu federasiyalı büyük imparatorluğa bir federasyon konu olarak dahil olmaktadır. Diğer eski Türkler gibi Uygur Türklerinin de kamuoyu tarihi daha çok onların yarattıkları halk edebiyatında, özellikle destanlarında yansır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Uygurlar, Uygurlarda sosyal fikir, Gök Türkler

HITSORY OF SOCIAL THOUGHT OF UIGHUR TURKS

Abstract

Uighur Turks holds an important place in Turkish history and the social idea as a continuation of the Gokh Turks lived mainly in East Turkestan and have

¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında Ali Attestasiya Komisyonu, Şube Müdürü, Felsefe bilimleri doktoru, axmedlirafail2009@rambler.ru

created here high culture. There is considerable information about the historical sources of migrating to various parts of Asia and Europe Uighurs in certain periods of history and obviously for political reasons.

According to the researchers, Uighurs have been very strong cultural influence with Karluks settled nomadic life and the Kitan tribes who founded the state of Hatay. There was blood and cultural loyalties very close relations with the Uighur tribes of the Kitan tribes who founded the state of Hatay. According to some researchers, Uighur Turks in the first time lived in a large area of in the northern part of Gansu of today's Sari Irmak river, starting from Chingey and Sensor countries up to the northern part of the Tarim river. They were taken in a result of constant pressure by the Chinese to the Selenga Mongolust BC III century. In this period, Great Hun Empire in Central Asia dominates and the Uighurs was included as a federation of this great empire. Like other former Turkish the community history of Uighur Turks is more reflected in particular epoches in their creations in folk literature.

Key words: Turks, Uighurs, the social idea in Iughurs, Ghok Turks.

Büyük Hun İmparatorluğu döneminden başlayarak Orhun ve Selenga nehirleri kıyılarından Aral gölü kenarına kadar yayılan ve zaman zaman çeşitli isimlerle anılan Uygur Türkleri Hun Türklerinin "Töles" koluna mensupturlar.

Hun İmparatorluğu'nun iç karışıklıklar sonucunda dağılıp parçalanmasından sonra hakimiyet Hun Türklerinin halefi olan Tabkaç hanedanının eline geçmişti. Uygur Türkleri de Tabkaç devletini düzenleyen federasyona yedi ayrı boyla katılmıştı. Tabgaçlardan sonra iktidar tüm Orta Asya'da Gök Türklerin eline geçmişti. Gök Türk İmparatorluğu'nu oluşturan 50 (elli) Türk boyu arasında Uygur boyları da yer almıştı. Gök Türk İmparatorluğunun da bir süre sonra sarsılıp yıkılması ile 627 tarihinden başlayarak Uygurlar Karluk, Basmıl ve Dokuz Oğuz Türklerini de kendi yanlarına çekerek güçlü bir ordu haline nihayet 744 yılında Gök Türk İmparatorluğu'nun yerine Uygur devletini kurmuşlardı. Yağlakar, Uturkor, Turlumviyar, Avuçaç, Korsar, Hogarsu, Yabutkar ve Ayaret gibi dokuz boydan oluşan Uygur devletinin kurucusu Boyle Kağan olmuştur.²

745 yılında Türk Kağanlığı'nın değişmesi ile Ötüken'de bir hakanlık kuran Uygur Hakanı Kutlug Kül Bilge (bazı kaynaklarda Boyle Kağan-RA.) Karluk ve Basmılları da kendisine bağlamakla kabile sayısını on bire yükseltmişti. Orhun kıyısında kendi başkenti Ordu-Balı kuran Kutluğ Kül Bilge 747 yılında öldükten sonra yerine oğlu Mo-yen-çur geçmişti. Mo-yen-çur 12 yıllık iktidarı döneminde (747-759) kuzeyde Kırgızlarla, batıda Karluklar ve onlara yardım eden Türgişler ve Basmıllarla, ayrıca Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar ve Çiklerle savaşarak hakimiyetini Yenisey, Çu-Talas, İç-Asya ve Kerulene kadar yaymış, oğullarını Yabgu ve Şad belirlemiş, Çin'e akınlar yaparak onu vergiye bağlamıştı.³

751 yılında Arap orduları ile Çin arasında büyük bir savaş olmuş, Talas Karluk Türkleri tarafından savunulan hilafet orduları Çin'i ağır yenilgiye uğratarak Orta Asya'dan çekilmeye

² Bkz. Prof. Dr. Anıl Çeçen, Türk devletleri, Ankara 2003, s.147.

³ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, Uyğurlar, Türk dünyası el kitabı, 1 cilt, ikinci baskı, Ankara 1992, seh.146-147.

zorlamıştı. Çin'in terk ettiği bu yerleri Araplar değil, Uygurlar ele geçirmiştiler. Talas yenilgisinden sonra Çin'de karmaşa oluşmuş ve bu karışıklıktan istifade eden, annesi Türk olan An-lu-şan adlı bir ordu komutanı 200 binlik bir ordu ile 755 yılında Lo-yangı, 757 yılında ise Çang-anı istila ederek kendisini "İmparator" ilan etmişti. Uygur Hakanı Mo-yen-çur Çin'in Tang İmparatoru Su-stungu destekleyerek Lo- yang'ı 757 yılında geri alarak imparatoru yeniden tahta çıkarmış, Çin İmparatoru'nun kızı ile evlenerek Çinlilerle bir anlaşma imzalamıştı. Bu anlaşmaya göre Çinliler Uygurlara yılda 200 bin ton ipek vermeyi kabul etmişlerdi⁴.

759 yılında ölen Mo-yen-türün yerine geçen Böğü Kağan (759-779) da dikkatini karışıklıkların devam ettiği Çin'e iletti. Böğü Kağan'ın esas niyeti Tang hanedanı artık sözünün geçmediği Çin'e hakim olmaktı. Tibetlilerin saldırısına uğrayan Çin'i korumak için Töles Türk kökenli, Çin Komutanı Pu- ku (Buky) nin davetlisi olarak 763 yılında Böğü Kağan Lo-Yang askeri sefere çıkmış, Tibetlileri yenerek Çin'i onlarla ticaret yapmaya zorlamıştı. Böğü Kağan'ın bu yolculuğundan sonra Uygur tüccarları Çin'in tüm bölgelerinde serbest dolaşmak ve istedikleri gibi mal alıp satmak hakkı elde etmişlerdi. Böğü Kağan'ın Çin'e olan bu ziyareti Türk kültürü tarihi açısından büyük sonuçlar oluşturmuştu. Öyle ki, Kağan başkenti Ölükene dönerken Uygurların yaşam ve bakış açılarının değişmesi açısından çok etkisi olan Mani dinini Türkler arasında yaymak için 4 Mani rahibini beraberinde getirmişti. Bu rahiplerin etkisi altında kalan Böğü Kağan kısa bir süre sonra Buda dininin yerine Mani dinini Uygur devletinin resmi devlet dini ilan etmişti. Araştırmacılara göre, bunun nedeni Türklerin din açısından Çinlilerle bağlantısının kesilmesi oldu. Çünkü Buda dininde olan Çinliler, Uygur Türklerini etkilemeye çalıştı. İkinci önemli neden ise pasif savunan Buda dininin Türklerin savaşçılık ruhunu zayıflatması idi⁵.

Kırgızlar üzerinde de zafer kazanan Böğü Kağan akrabası olan Bakan Baga Tarhan tarafından öldürülmüş ve 779 yılında onun yerine hakan olmuştu. "Alp Kutluğ Bilge Kağan" adı ile tahta çıkan Bakan Baga Tarhan (779-789) cesareti ve iradesi ile Kırgızları tekrar mağlup ederek bir Çinli prenses ile evlenmiş ve böylece Uygur tüccarlarının Çin'le olan bazı anlaşmazlıkların son koymuş, "Dünya düzeni için yasalar hazırlayan" Kağan gibi tarihe karışmıştı.

Baga Tarhan sonra yerine geçen Külüg Bilge (789-790) ve oğlu Kutluğ Bilge (790-795) birleşik Tibet ve Şato Türklerinin ordusuna mağlup olduğundan güveni sarsılan Kutluğ Bilge öldürülmüş ve bununla da Ötüken'de karışıklık çıkmıştı. Durumu düzenlemek için Uygurlar tarafından sevilen ordu Komutanı Alp Kutluğ Bilge Kağan olmuş (795-805), onun ve ondan sonra Kağan olan "Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge (805-808) döneminde ekonomik faaliyet genişlemiş, ülkede istikrar restore edilmiş, Uygurlar İç Asya'nın önemli ticaret şehirlerine nüfuz etmişlerdi.

Uygur Hakanlığı Alp Bilge Kağan (821-832) döneminde Türkistan'a saldıran Tibetliler durdurulmuş, Hakanlığa bağlı Karlukların başına yeni bir Yabgu atanmıştır, Soğdi bölgesine kadar ticari ilişkiler geliştirilmişti. Dış politika açısından hükümdarlığı oldukça sakin geçen Alp Bilge Kağan başkenti Garabalgasunda bir yazıt yaptırmıştı. Fakat sonra hakanlık karışıklık olmuş, Kağan Alp Bilge 832 yılında öldürülmüş, yerine geçen Alp Külüg Bilge Kağan (832-839) da Bakan tahriki ile bir isyanda telef olmuştu. Durumu kullanan, 20 yıldan beri Yenisey bölgesinde yeni bir güç olarak kendini gösteren, Orhun bölgesini baskı altında tutan Kırgız

⁴ Bkz. Refik Özdek, Türkün gızıl kitabı, I kitab, Bakı 1992, s.137; İbrahim Kafesoğlu, Uygurlar, Türk dünyası el kitabı, I cilt,s.147.

⁵Ayrıntılı bkz: Prof.Dr.Anıl Çeçen, a.g.e.,s.148.

Türkleri 840 yılında güçlü ordu ile Uygur topraklarına saldırıp başkent Garabalgasunu istila ederek Hakani öldürmüşlerdi. Ötüken'de devletleri yıkılan Uygurlar toplu şekilde yurtlarını terk ederek Çin sınırlarına, zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç Asya'ya, Beşbalık, Turfan, Kuca ve diğer yerlere göç etmişlerdi. Kağan ailesinden iki kardeş tarafından idare edilen bu göçten sonra Uygur Türkleri'nin ikinci dönemi başlamıştı.

Göç sırasında kendileri tarafından "kağan" seçilen prens Vu-hi Teginin (841-846) başkanlığı altında olan Uygurlar bir süre Kırgızlar ve Çinliler tarafından sıkıştırıldıktan sonra bir kısmı Çin'in egemenliği altına geçmiş, diğer bir kısmı da V yüzyıldaki eski yurtlarına doğru yollanmış ve her ikisi de sonradan bulundukları bölgelerde devlet kurmuşlardı. Fakat bunlar artık "Dış Türk devleti"nden farklı olarak hakimiyeti genişletmek düşüncesinde olmamış, büyük siyasi çatışmalara girmemiş, hatta başta Çin olmak üzere komşuları ile dostluk ve ticaret ilişkilerini sürdürmeyi tercih tutmuşlardı. Bir kısım soydaşlarının 150 yıldan beri Kan-su bölgesinde yaşayan Uygurların yanına gelerek bölgenin merkezi Kan-çouya yerleşen Uygurlar burada Çin ile iyi ilişkiler kurarak onlarla ticari ilişkiler kurmuş, Çin imparatorlarının kızlarıyla Uygur prensleri evlenerek akrabalık ilişkileri kurmuşlardır. 906 yılında yıkılan Tang hanedanının yerine geçen çoğu Türk asıllı "Beş sülale" döneminde (906-960) Uygur Komutanı Tegin ünlü Bin-Buda mağaralarının bulunduğu Tun-huang merkezi şehrini alarak kendini bölgenin "Kralı" ilan etmiş asi generali esir almış, böylelikle Uygurların batı kolu kendi istiklalini kazanarak Kan- Çou Uygur devletinin temellerini atmışlardı.

Artan ticari ilişkiler ile beraber Kan-Çou Uygur devletinin bölgedeki siyasi gücü de öncesine göre möhkemlenmişti. Fakat bu devletin de ömrü uzun olmamış, geri 940 yılında Kitanların, sonra ise 1028 yılında Tangutların hakimiyeti altına düşmüşlerdi. Kan-su Uygurları sonraki dönemlerde büyük bir askeri güç gösteremedikleri için onlar hakkında tarihi kaynaklarda geniş bilgiler yer bulmamıştır. Nihayet 1226 yılında Cengiz Han İmparatorluğu'na dahil olan Kan-su Uygurları daha sonra "Sarı Uygurlar" adlandırılmıştır, Cengiz İmparatorluğu'ndan sonra Orta Asya'da kurulan yeni devletlerin içinde yaşamışlardır. Onlar bugün de Batı Çin'de yaşamaktadırlar.⁶

İç Asya'nın ticaret merkezlerinden olan Turfan bölgesine göç eden Uygurlar ise Tanrı Dağı, Beş-Balık, Turfan, Hago ve Kaşkar çevrelerinde yerleştiler. Onlar 840 yılında Karabalgasunda İstilacılara tarafından öldürülen Uygur Kağan'ın akrabası Mengilini 856 yılında kendilerinin "Hakani" seçmişlerdi.

Kağan seçiminden sonra bu bölgede yaşayan Uygurlar 911 yılında Doğu Türkistan Uygur devletini kurmuş, Çin bu devleti resmen tanıyarak onunla yakın ilişkiler yaratmıştı. Bu devletin güney sınırları Tibet'e, batı sınırları Karluk Türklerinin topraklarına kadar alanı sarmıştı. "Doğu Türkistan Uygur devletinin hükümdarı" İduk-kut "adını taşıyordu. İduk-kut "kutsal mutlu" demektir".⁷

Siyasi nüfuzu gittikçe artan ve İç Asya'nın ticaret yolları üzerinde olması ile de ekonomik açıdan gelişen Doğu Türkistan Uygur Devleti aynı zamanda Maniheizmin (Mani Doktrini-RA.) Bölgede yayılmasında önemli bir rol oynamıştı. Doğu Türkistan Uygurları hakkında en önemli bilgilere Çin'deki Kuzey Sung imparatoru tarafından 981 yılında Doğu Türkistan Uygur

⁶ Bilgiler İ. Kafesoğlu "Uygurlar" yazısı, A. Çeçen "Türk devletleri" ve R. Özdekin "Türkün gızıl kitabı" eserlerinden götürülmüştür - R.E.

⁷ R Özdek, Türkün gızıl kitabı. Birinci kitab, Bakı,1992,s.139.

devletinin başkenti Kara-hoca elçi olarak gönderilen Wang-yetönün seyahat kayıtlarında rastlanır ki, bu notlar Uygur Türklerinin kültür tarihini öğrenmek açısından büyük değere sahiptir⁸.

Eğer Sarı Uygurlar Mani dinini bırakıp Uzak Doğu'nun en büyük dini olan Buda dinini kabul etmişlerse, Doğu Türkistan'daki Uygurlar hem Mani, hem Buda, hem de bir Hristiyan mezhebi olan Nesturilikten de yararlanmışlar. Eğer Sarı Uygurların çoğu Türk dilini unutmışlarsa ve HVII yüzyıla kadar Uygur alfabesini kullanmışlarsa, Doğu Türkistan Uygurları Türk dilini günümüze kadar koruyan, Uygur alfabesi ile birlikte sonradan Arap alfabesi kullanmış, uzun süre İslamiyet'i kabul etmediklerinden rağmen, İslamiyet'i kabul ettikten sonra bu dini Çin'e de yaymışlardır.

Gök Türklerden farklı olarak Uygur Türkleri güneyden gelen her türlü etkilere kapılarını açmışlardır. Gök Türklerin hem maddi ve hem de manevi mirasına sahip çıkan Uygur Türkleri Gök Türk alfabesi ile birlikte, üç alfabeyi de kullanarak Türkçe hayli edebi, dini ve dünyevi edebiyat yaratmışlar. Uygurlar Türk edebi dilini birkaç taş yazılardan oluşan Gök Türk edebi yazılarından kurtararak Kütüphaneleri dolduran bir hayli edebi eserler yaratarak Türk dilini bir kültür dili seviyesine kaldırmışlar.

Uygurların güneyde temas ettikleri başlıca kültürler Doğu Türkistan ve Çin kültürleri olmuştur. Uygurların Çin'le olan temasları daha çok siyasi bir amaç taşımıştı. Araştırmacılar gösteriyorlar ki, bunun temel nedeni Uygurların ellerinde Maniheizm gibi güçlü bir din ve kültür silahı vardı. Mani dinini kabul eden ve hatta rahiplik mevkilerini de ellerinde tutan Uygurlar yavaş yavaş Çin'in uzak bölgelerine kadar yayılan ve Mani mabetleri kurmaya, bu münasebetle de Mani dinini yaymaya çalışıyorlardı. Uygur Hakanı da bu din adamlarının faaliyetlerini siyasi nüfuzu ve gücü ile destekliyordu⁹.

Kuç ve Turfan gibi Doğu Türkistan'ın kültür merkezleri ile ilgili Uygurların siyaseti tamamen başka bir mahiyet taşıyordu. Uygur devletinin güney sınırı bu şehirlerle yan yana olduğundan kültürel ilişkiler de Uygur devletinin yarattığı dönemlerden itibaren başlamış, Uygurlar bu şehirleri kendi himayeleri altına almışlardı. Zaman zaman Tibetlilerin bu şehirlerle karşı olan saldırıları da Uygur Hakanı tarafından geri oturtulmuştu. Bu şehirlerle ilgili meydana gelen en büyük Uygur-Tibet çarpışmaları 794 ve 805 yıllarında olmuş, bu son çatışma bu bölgenin gelecekteki kaderini de açık şekilde tanımlamıştı. Bu konulara bilimsel ve siyasi değer veren araştırmacılar gösteriyorlar ki: "Görülüyor Turfan ve kuça şehirleri IX yüzyılın başlangıcından itibaren Uygur hakimiyeti altına girmeye başlamıştı. Öyle anlaşıyor ki, Uygurlar Doğu Türkistan şehirlerine karşı daha saygılı ve daha sevgiyle yaşamışlar. Çünkü Uygur manevi hayatını tanzim eden fikirler ve din adamları işte bu şehirlerden geliyordu "¹⁰

Mani dininin Türkleri zayıflattığını diyen tüm araştırmacılara bilimsel şekilde cevap veren büyük araştırmacı bilim adamı Bahaeddin Ögel gösteriyor ki, gerçekten Maniheizm tüm Uygurlara değil, esasen tüccarlara ve şehirliye mahsus bir din idi. Koyun ve at sürülerinin peşinden giden, kışın kışlaklara inip, yayda yaylaklara çıkan ve doğanın her türlü zorluklarına katlanmaya mecbur olan, Maniliyin aksine süt ve et yiyen Uygurların bu din ve bakış açısı ile uyum mümkün değildi. Bu dinin temel prinsileri Türklerin daima hareketli olan sosyal düzenleri

⁸ İ. Kafesoğlu, Doğu Türkistan Uygur devleti, Türk dünyası el kitabı, Birinci cilt, İkinci baskı, Ankara 1992, seh.149.

⁹ Bkz: Prof.Dr. Bahaeddin Ögel, İslamiyetten önce Türk kültür tarihi, Ankara 1991, s.348-349

¹⁰ Bkz: B. Ögel, gösterilen eseri, seh.349.

ve aktif geçen günlük hayatları ile taban tabana zıt bir mahiyet taşıyordu. Bu nedenle bu dinin Uygur başkentinde Kağan ve kapsamındaki küçük bir aydın sümresinden başka Uygur toplumuna yayılmış olması mümkün görünmüyor. Öyle anlaşıyor ki, Uygur olan Mani rahipleri memleket içinden ziyade yurtlarının dışında faaliyet gösteriyorlardı. Uygur Hakanı Çin başkentinde bile Mani mabetlerinin yapımı için bizzat teşebbüs etmiş, Çin'de inşa edilen Mani mabetlerinin inşaatına ise özel olarak Uygur ustaları kontrol ediyorlardı. İşte bu yolla entelektüel hayata girmiş olan Uygurlar Mani dinini yaymak bahanesi ile kültür merkezleri arasında ağ (mekik) dokuyor, Orta Asya ve Uzak Doğu tarihinde çok önemli bir faktör olmaya hazırlanıyorlardı.¹¹

Hiç rahat değil ki, Uygur devleti çöktükten sonra bile Uygurlar Çingizogulları, Akkoyunlu, Orta Asya ve Ortadoğu Saraylarında elçilik ve öğretmenlik etmişlerdi.

Tanrı Dağları'nın eteklerinde bulunan Turfan ovasının kuzeyindeki dağlar ve vadiler Uygurların yüzyıllardan beri alıştıkları göçebe hayatlarını sürdürmeye yarayırdısa, Turfan'ın güneyindeki verimli ovalar onları hareketsiz yaşam sürmeye teşvik ediyordu. Bu ovalar elde ettikleri maddi zenginlikler ve manevi inançlar onların gücünü daha da artırıyordu. Turfan bölgesi hem de Orta Asya ile ilişkiler kurmak için çok elverişli idi. Uygurlara ait bir çok eserler bu bölgede oluşturulmuş, bu bölge bilimsel literatürde "Altın bölge" adlandırılmıştı. Bu bölgede Uygurların Garahoto ve Hoşo adlı iki ünlü kentleri vardı. "İdikut şehri" de denilen Hoşo şehri Uygur devletinin başkenti olmuş, Uygur Kağanları genellikle bu şehirde yaşamıştır. Araştırmacılara göre, Uyğyr hakanların "İdukut" unvanı veriliyordu.¹²

Muazzam surlar ile çevrili bu şehrin şimdi kalıntıları kalmıştır. Kazılar sonucunda şehirde Maniheizme ait eserlerin bulunduğu bir saray keşfedilen, bu saraydan ünlü araştırmacı A.von le Cog birçok yazması daşbasma eserleri bulmuştur. A.von le Cogun "Chotscho" adlı albümündeki eserlerin büyük bir kısmı bu bölgeden elde edilmişti. Turfan ovasının en zengin ve en güzel vadisi olan Toyokdan hayli Uygur el yazmaları elde edilmişti ki, araştırmacılar tıkkayınız "Elyazmaları evi" olarak adlandırmışlardır. Bunların içerisinde en önemlisi Gök Türk alfabesi ile yazılmış el yazması vardı.¹³

Uygur sosyal fikrinin ürünü olan Uygur kültürü aslında Uzak Doğu kültürünün bir kolu idi. Gerçek Uygur kültürü IX yüzyılın sonlarından başlayarak X yüzyılda gelişmiş, XI-XII yüzyıllarda ise zirveye yükselmiştir. Uygurlar ister Orhun vadisinde, ister Turfanda. İster Çu vadisinde ve gerekse Beş-balık üst düzey kültür örnekleri oluşturdular. O dönemin Çin gezginleri Uygurlardan sitayişle bahsetmiş ve göstermişlerdi ki, Uygurlar sadece doğru ve namuslu insanlar olarak kalmıyor, aynı zamanda çok zeki, her şeye kadir ve özellikle metal işleri ile diğer alanlarda çok mahir idiler. A.Stein gibi büyük gezgin ve bilim adamlarının dediği gibi, Uygurların sanatlara ve mesleklere karşı olan yeteneklerini Orta Asya'da eskiden beri yayılmış olan köklü bir kültürün uzantısı olmuştur¹⁴

Doğu Türkkistanı istila eden Siyah Hatayları Uygur Hakanı büyük bir törenle karşılamış, ona hoş geldin demiş, onlara 100 deve, 600 at ve 3000 koyun hediye vermişti. Hatay devletinin merkezi organizasyonunda Uygurlar çok önemli bir konuma sahiptirler. Siyah Hatayların son Çur Han'ı kendi oğullarının terbiyesi için bir Uygur bölge hakimini çağırması ve bu işi ona

¹¹ B. Ögel, a.g.e.,s.350-351.

¹² B. Ögel, a.g.e., s.352.

¹³ B.Ögel a.g.e..353,355,357.

¹⁴ B. Ögel, a.g.e., s..362.

havale etmişti. Bazı Kitan rütbeleri de Uygurlarla aynıydı ki, bu da Hataylarla Uygurların ilişkilerinin çok yoğun olduğunu gösteren delillerdendir. Kitanlar hem Uygur, hem de Çin yazısını bilmiş ve onları kullanmışlardır.¹⁵

Uygurlar Cengiz Han devletinin kurulmasında ve bu devletin çevreye hızla yayılmasında da çok büyük rol oynamışlardır. Cengiz Han'ın ününü duyan Uygurlar savaşız ona tabi olmuşlardır. Cengiz İmparatorluğu'nda Uygur yazısı ve Uygur Türkçesinden kullanılmış, bu İmparatorluğun bir Cihan devleti olmasında Uygur Türklerinin özel hizmetleri olmuştur. Bunu dikkate alan Cüveyni ve Reşideddin gibi tarihçiler Uygurlara yüksek fiyat vermişler. Ünlü araştırmacı Rubruk Uygurların 1253-1255 yıllarında bile hala Buda'ya taptıklarını kaydetmiştir. Bununla beraber Uygurlar arasında Nesturi Hristiyanları ve daha sonraları Müslümanların da olduğunu ekliyor.¹⁶

Uygurlar döneminde Türkler yerleşik kültürün zirvesine yükselmiş, Doğu Türkistan'daki Karahoço, Karabalğasun, Beşbalık, Karaşar, Koşgar, Hotan, Yarkend, Turfan, Komul, Kulça, üruci, Kuca, Aksu, Suşo, Kanço, Çerçen gibi büyük Türk şehirleri kurulmuş veya geliştirilmişti. Tarım, sanayi, ticaret ve sanat yüksek seviyeye ulaşmıştı. Düzenli yollarla bu şehirler birbirine bağlanmış, kanallar çekilmiş, en ücra ve kuru yerlere kadar su götürülmüştü. Heykelçilik, resim, duvar resmi, parçaçılık, halçacılık, çinicilik gibi zanaat hayli gelişmişti. Uygur alfabesi Asya'nın birçok yerlerine yayılmış, Cengiz oğulları ve Teymuroğulları Uygur alfabesi yaygın olarak kullanmışlardır. Uygurlar yazıların Göktürkler gibi ağaca, taşla değil, kağıda vermişlerdir.

İster Maniheizm, gerekse Buda dinlerinin savaşçı ve göçebe Uygurların savaş ruhunu zenginleştirse de bu dinlerin dini müzik, resim, heykel ve edebi eserlerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Uygur Türkleri'nin sosyal fikir tarihini öğrenmekte bu maddi ve manevi kültür örneklerinin özel rolü vardır. Turfan bölgesinden kazılar sonucunda elde edilen bu maddi kültür örnekleri aracılığıyla eski Uygurların yaşam tarzı, onların hayata ve Kainata bakışlarını, sosyal düşüncelerini öğrenmek mümkündür. Öyle ki, araştırmacıların elde ettikleri Uygur duvar resmini (freskalar – R.A.) Uygur milli çalgı aletinin Kopuz olduğunu öğreniyoruz. Uygurlar gopuzu hem düğünde, hem bayramda, hem de atla gezerken de çalardılar. Uygurların kendilerine özgü 12 çalgı havaları olmuştu. Uygurlar "düğün" denilen ziyafet ve bayramlarda müzik ve dans ettiklerini yine de Uygur sanatçıların yarattıkları duvar resmini öğreniyoruz. Uygurlar Gök Türk şenlik adetlerini uzun süre sürdürmüşlerdir.

İster eski dönemlerde Uygur illerini gezen ve gördüklerini yazan gezginler, gerekse modern araştırmacılar¹⁷. Uygurlar tiyatro sanatının unkişaf ettiğini belirtmişlerdir. Onlar göstermişlerdir ki, Uygur Türkleri maselmanlığı kabul ettikten sonra da tiyatro sanatını sürdürmüşlerdir.¹⁸

Uygurlar minyatür sanatı da çok gelişmişti. Turfan bölgesinde kazılar sonucunda elde edilen mabetlerdeki duvar resimlerinde Uygur minyatür sanatına ait bol miktarda sanat eseri vardır. Bu minyatürlerde Turan ve Ön Asya "Türk tipi" nin özellikleriyle bariz şekilde

¹⁵ B. Ögel, a.g.e., s.361,362,364.

¹⁶ B. Ögel, a.g.e., s.365.

¹⁷ B. Ögel, a.g.e., Ankara 1991; Albert von Le Coq, Auf Helas Spuren in Ostturkestan, Leipzig, 1926; Yılmaz Öztuna, büyük Türkiye tarihi, İstanbul 1983; Prof. Dr. Anıl Çeçen, Türk devletleri, Ankara 2002; Refik Özdek, Türk'ün altın kitabı, Birinci kitap, Bakü 1992 vb.

¹⁸ Bkz. Refik Özdek, a.g.e., s.14.

görülmektedir. Uygur minyatür sanatı Hint, Fars ve Azerbaycan minyatür sanatına da kaynak ve örnek olmuştur. Resim sanatında gerçekçi resmin ilk örneklerini de Türkler arasında Uygurlar yaratmışlar. Onlar duvarlarla birlikte ipek, keten, kumaş, tahta ve kağıt üzerinde de resimler yapmışlardır. Uygur ressamaları tüm renkleri kullanmaları etseler de en çok mavi ve kırmızı renklerden kullanmışlardır. Bu minyatürlerde o dönemin giyim tarzları, müzik aletleri ve dansları yansır.

Uygurlar heykel sanatı da gelişmişti. "Maniheizmi kabul ettikleri dönemde geri insan boyunda ve daha küçük heykeller yapan Uygurlar, daha sonra 10 metre yüksekliğinde heykeller yaratmışlar. Bunlardan daha çok tapınakları süsleyen Buda heykelleri "

Uygurlar tekstil ve halı sanatı da hayli gelişmişti. Hoço ve Hotan şehirleri halıcılık sanatının en önde gelen merkezlerinden olmuştur.

Uygur Türklerinde mimarlık sanatı da yüksek gelişmişti. Onlar tüm şehirlerini 20 metrelik kale duvarları ile çevrelemiş, böylece dış engellerin şehirlerini korumuşlar. Uygurlar Doğu Türkistan'da birçok şehirler kurmuş, onları saray, tapınak gibi tikintilerle zenginleştirmiştiler. Onlar bu saray ve tapınakları taç biçiminde alçıdan yapılmış çeşitli tavan süslemeleri ile bezemişler. Uygurlar şehir duvarları olan yerleşim meskenlerine "balık" demiş, bu üç kat şehir duvarları yedi handeyle çevrili, yapıların, konut ve hücrelerin büyük bir bölümü çadır kubbelerinden oluşan olmuştur. Sütunlar daha çok ağaçtan yapılmış, farklı renkli boya ve resimlerle süslenmişti.¹⁹

Uygur Türkleri Çinlilerden sonra kağıdı keşfeden ilk halk olmuşlardır. Sonradan erebler kağıdın ne olduğunu, nasıl hazırlandığını Uygurlardan öğrenerek Avrupa'ya da yaymışlardır. Uygurlar kitap basımı yöntemini Çinlilerden öğrenmiş ve hayli kitab baskı ettirmiştiler. Uygurlardan günümüze kadar güzel, akıcı Uyğır Türkçesi ile yazılmış kitaplar, çeşitli konularda sanatsal ve tercüme eserleri gelip çatmıştır.

Uygurlar mücevher sanatı da gelişmişti. Onlar altın, gümüş, bakır ve demirden çeşitli sanat eserleri yaratmışlar. Onlar demirden çeşitli silah ve tarım aletleri düzeltmiş, demirden yaptıkları kemerleri değerli taşlarla bezemişler. Sanatçıların altın ve gümüşten yaptıkları süs eşyalarından Uygur kadınları yaygın olarak kullanmışlardır.

KAYNAKLAR

1. ÇEÇEN A., Türk devletleri, Ankara 2003
2. KAFESOĞLU İ., Uygurlar, Türk dünyası el kitabı, I cilt, ikinci baskı, Ankara 1992
3. ÖZDEK R., Türkün kızıl kitabı, I kitab, Bakı 1992
4. KAFESOĞLU İ., Uygurlar, Türk dünyası el kitabı, I cilt,s.147.
5. ÖGEL B., İslamiyetten önce Türk kültür tarihi, Ankara 1991
6. ALBERT von Le Coq, Auf Helas Spuren in Ostturkestan, Leipzig, 1926
7. ÖZTUNA Y., büyük Türkiye tarihi, İstanbul 1983

¹⁹ B. Ögel, a.g.e., s.. 141.